

СЕКЦІЯ 4 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПРО ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ, ЩО ЗАЗНАЛИ ВПЛИВУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

ON DEVIANT BEHAVIOR OF ADOLESCENTS WHO EXPERIENCED THE FULL-SCALE WAR IN UKRAINE

У статті представлено теоретичний аналіз поняття «девіантна поведінка підлітка» та констатовано, що проблема корекції девіації належить до найбільш актуальних у сучасній освіті. Девіантну поведінку автори розглядають як відхилення поведінки від установлених норм. Виділено основні підходи до трактувань девіації, зокрема біологічний і психологічний. Зазначено, що важливо розуміти, що біологічні та психологічні фактори можуть взаємодіяти між собою і взаємовпливати на девіантну поведінку. Наприклад, генетична схильність до деякої форми поведінки може бути активована або підсилена психологічними стресорами чи навколишнім середовищем. Актуальність цієї роботи полягала в тому, щоб виявити, дослідити та порівняти особливості девіантної поведінки підлітків, які перебувають у різних умовах проживання, саме під час воєнного стану. Зауважено, що евакуація, бомбардування, постріли, тривале перебування в умовах емоційного насильства провокують посттравматичний синдром або стрес у підлітків, що потребує довготривалої адаптації до нових умов в безпеці.

Для емпіричного дослідження було вибрано такі методи дослідження: карта спостережень Д. Стотта, опитувальник Т. М. Ахенбаха, опитувальник Басса – Дарки. У дослідженні брали участь учні 8 класу НВК 14 м. Київ та учні 8 ВКК класу м. Лейпцига, Німеччина (усього 50 осіб). Результати представлені у вигляді таблиці та рисунку. За допомогою опитувальника Т. М. Ахенбаха для батьків і вчителів виявлено високий рівень схильності до девіантної поведінки в підлітків, які перебувають на території України. За результатами методики Басса – Даркі констатовано, що співвідношення індексу агресивності й індексу ворожості у підлітків 2 груп відрізняються. Карта спостережень Д. Стотта дала розуміння, що дійсно асоціальність пов'язана зі схильністю до агресивної поведінки, зневаги до почуттів інших людей і невідповідності чинним соціальним нормам. Перспективами подальших пошуків визначено впровадження корекційної програми.

Ключові слова: асоціальність, агресивність, ворожість, евакуація, девіація, воєнний стан.

The article presents a theoretical analysis of the concept of deviant behavior of adolescents. The authors claim that correction of deviation is one of the most significant problems in modern education. The authors consider deviant behavior as deviation of behavior from established norms. The main approaches to interpretations of deviation, in particular biological and psychological are highlighted. It was noted that it is important to understand that biological and psychological factors can interact with each other and mutually influence deviant behavior. For example, a genetic predisposition to a certain form of behavior can be activated or reinforced by psychological stressors or environmental factors.

The relevance of this work was to identify, investigate and compare the features of deviant behavior of adolescents who have different living conditions, especially during martial law in Ukraine since 2022. It was noted that evacuation, bombardment, shootings, prolonged stay in conditions of emotional violence provoked post-traumatic syndrome or stress in adolescents and such states require long-term adaptation of adolescents to new conditions in safety.

The following research methods were chosen for the empirical study: Stott observation map, Achenbach questionnaire, Bass-Darkey questionnaire. The respondents (N=50) were students of the 8th class of two schools (Kyiv, Ukraine and Leipzig, Germany).

It was revealed a high level of propensity for deviant behavior among adolescents at the territory of Ukraine. Also it was established that the ratio of the index of aggressiveness and the index of hostility in adolescents of 2 groups were different. Scott's map of observations gave an understanding that indeed antisociality is associated with a tendency to aggressive behavior, disregard for other people's feelings and non-compliance with valid social norms.

The prospects for further researches are determined by the implementation of a correction program for adolescents with deviant behavior.

Key words: adolescents, antisociality, aggressiveness, hostility, evacuation, deviation, martial law.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.12>

Вінник Н.Д.

к.психол.н.,

старший викладач кафедри психології особистості та соціальних практик Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Власенко І.А.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології особистості та соціальних практик Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

Коленко В.В.

магістр психології

Проблема поведінки, яка відхиляється від встановлених соціально-культурних, моральних та інших норм у суспільстві, завжди була й залишається в центрі уваги науки, зокрема психології. Це особливо актуально в кризові періоди соціальних труднощів, коли в суспільстві, поперше, зростає соціальне напруження й невдо-

волення чинним соціальним порядком, по друге, послаблюються або руйнуються базові норми та цінності, натомість виникають нові, які здебільшого істотно дегуманізовані, по третє, в розпорядження невдоволених підлітків потрапляють інструменти протесту, які використовуються в соціально неприйнятний спосіб.

У цій роботі ми дослідили саме девіантну поведінку вимушено евакуйованих підлітків і підлітків, що не покидали країну. Евакуація, бомбардування, постріли, тривале перебування в умовах емоційного насильства провокують посттравматичний синдром або стрес у підлітків, що потребує довготривалої адаптації до нових умов в безпеці. Підлітки не можуть залишатися в невідомому стані протягом тривалого часу, їхнє життя та розвиток не можна просто поставити на паузу, поки не закінчиться війна і країна буде відбудовуватися. Вони менш схильні розуміти події, які на них впливають, мають менше можливостей контролю та прийняття рішень, ніж дорослі, і часто мають менше досвіду подолання ситуацій, що викликають стрес. Отже, актуальність запропонованої теми дослідження не викликає сумніву.

Слід зазначити, що велика кількість науковців зосередилися на вивченні девіантної поведінки підлітків. Серед них М. О. Алемаскіна, І. С. Дьоміна, О. В. Киричук, А. І. Кочетов, І. П. Лисенко, В. М. Оржеховська, С. І. Подмазіна, Т. М. Титаренко, О. В. Безпалько, С. А. Белічева, Ю. А. Клейберг, І. С. Кон та інші. Серед проблем соціальної адаптації та дезадаптації підлітків – труднощі в засвоєнні соціальних норм або у вирішенні конфліктів, що вважаються соціально небезпечними. Ці проблеми можуть загрожувати життю та здоров'ю як підлітка, так і його оточення.

Саме поняття «девіантна поведінка» у великому тлумачному словнику сучасної української мови трактується як «учинок, діяльність підлітка, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у суспільстві нормам (стереотипам, зразкам); як індивідуальний акт поведінки девіантна поведінка вивчається переважно психологією, педагогікою психіатрією» [2].

Отже, феномен девіантності займає центральне місце в соціально-психологічній науковій дискусії. Виникнення цього поняття можна відслідкувати приблизно в 1940-х роках, і його авторство часто приписують Роберту Мертому (1938). Насамперед він зробив внесок у соціологічну теорію і є засновником соціологічних знань, зокрема теорію організації, девіантної поведінки, масових комунікацій. Важливими доробками цієї проблеми є роботи Йохана Торстена Селліна, який став відомим у 1920-х і 1930-х роках завдяки своїм дослідженням щодо використання кримінальної статистики на місцевому, державному, національному та міжнародному рівнях і представників Чиказької школи соціології. «Ці вчені визначили девіантність як об'єкт аналізу соціокриміногену, об'єднуючи аспекти досліджень з кримінології, психіатрії, психології та соціології» [10, с. 63–70].

Отже, девіантна поведінка стосується широкого спектра проблем, які виявляються

у формах невідповідності соціальним нормам і вияві зневаги до них. Підлітки, які демонструють девіантну поведінку, зазвичай мають труднощі з дотриманням правил і прийняттям соціально прийнятних норм поведінки. Відхилення від цих норм може викликати різноманітні реакції, переважно негативні.

Наявність досить широкого кола досліджень дає змогу визначити три загальні підходи до проблеми девіантної поведінки: кримінологічний, соціологічний і психологічний. На нашу думку, кримінологічний є найпоширенішим підходом у наш час, тому потреба в поглибленому вивченні кримінологічного підходу є важливою для попередження зростання підліткової злочинності.

Біологічний підхід вказує на те, що деякі аспекти девіантної поведінки можуть бути обумовлені фізіологічними та генетичними факторами. Один з основних аспектів цього підходу – це ідея, що різниця в генетичному складі може призводити до різних рівнів схильності до девіантної поведінки. Деякі дослідження показують зв'язок між генетикою та певними девіаціями, наприклад нахил до наркоманії чи агресивності.

Психологічне трактування причин девіанції зосереджується на внутрішніх психологічних процесах, які можуть сприяти девіантній поведінці. Сюди входять такі аспекти, як незадоволеність собою, низька самооцінка, конфлікти внутрішніх потреб тощо. Такі погляди на девіантну поведінку – це спосіб вираження особистісних і психологічних проблем. Важливо розуміти, що біологічні та психологічні фактори можуть взаємодіяти між собою і взаємовпливати на девіантну поведінку. Наприклад, генетична схильність до деякої форми поведінки може бути активована або підсилена психологічними стресорами чи навколишнім середовищем. І слід зазначити про важливий аспект – соціальну причину девіанції [3; 5].

Потрібно зазначити, що нинішні глобальні зміни в Україні супроводжуються перебудовою психологічної парадигми громадян, їхніх поглядів, переконань, звичок, моральних цінностей і соціальних ролей. Саме в підлітковому віці спостерігається різке збільшення конфліктів, недисциплінованості та нездатності стримувати себе. Соціологи характеризують «девіацію як поведінку, яка відхиляється від прийнятих норм соціальної поведінки в конкретному суспільстві» [4, с. 112].

Виходячи з вищеозначеного, девіантною поведінкою можна назвати відхилення поведінки від установлених норм. Чому ці відхилення виникають? Відповідь полягає в тому, що ми вважаємо це питання простим і складним одночасно. Можливо і просто тому, що вся відповідальність за те, що відбувається, може лежати на державі, адже саме сус-

пільство тепер дозволяє виявляти девіантну поведінку.

Щоб більш ретельно дослідити особливості девіантної поведінки підлітків під час воєнного стану, було проведено емпіричне дослідження й вибрано такі методики дослідження:

- карта спостережень (Д. Стотт) [4];
- опитувальник Т. М. Ахенбаха для батьків [8];
- опитувальник Т. М. Ахенбаха для вчителя [8];
- опитувальник Басса – Даркі [7].

Під час вибору методик враховувалися: позитивна оцінка застосування та надійність методики за даними низки вітчизняних і зарубіжних дослідників; доступність методики для досліджуваного контингенту підлітків; придатність цієї методики для групових обстежень; можливість математичної обробки здобутих результатів.

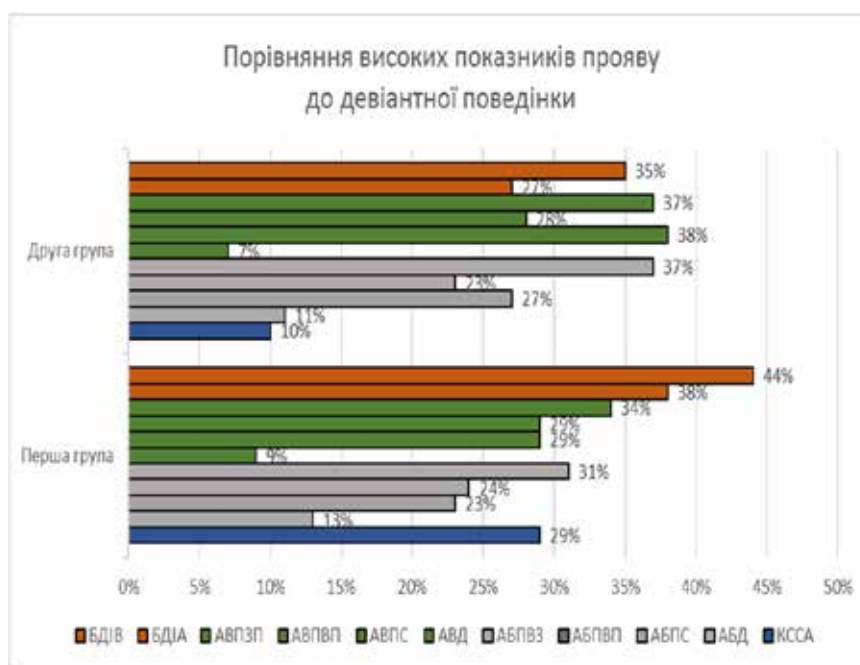
Гіпотеза емпіричного дослідження: ступінь прояву психологічних передумов формування девіантної поведінки підлітків відрізняється в підлітків, які перебувають в евакуації, та в тих, які перебувають у країні, де запроваджено воєнний стан.

У дослідженні брали участь 50 підлітків. Першу групу становили 25 підлітків віком від 13 до 15 років, учнів 8 класу НВК 14 в м. Києві. До другої групи ввійшли 25 підлітків віком від 13 до 15 років, учнів 8 ВКК класу м. Лейпцига, Німеччина.

В останньому пункті порівнянного аналізу результатів діагностики передумов формування девіантної поведінки у підлітків, які перебувають в Україні та в евакуації, ми звели результати найбільш виражених показників усіх використаних методик діагностики (див. рис. 1).

За результатами опитувальника Басса – Даркі ми бачимо, що самий високий показник в дослідженні має форма агресії та роздратування в підлітків, які переживають війну в Україні (57%). Але в підлітків, які перебувають в евакуації (Німеччині), – 32%, що на 25% менше. Також слід звернути увагу на високий показник почуття провини (50 та 47%). Це означає, що невдачі та погані вчинки, які переживають підлітки, можуть призводити до заниженої самооцінки, що потребує підтримки в них почуття самоповаги і впевненості в своїх можливостях. Щодо індексу ворожості в підлітків першої групи (підлітків в Україні), то він також переважає цей показник другої групи з різницею у 9%. Індекс агресивності також вищий у першій групі підлітків (38%), які перебувають в Україні, і переважає індекс агресивності другої групи (27%) з різницею в 11% [1].

Зробивши розрахунки та зіставивши результати передумов до девіантної поведінки підлітків за картою спостережень Д. Стотта, можна зазначити, що прояв асоціальної поведінки в дітей, які перебувають на території кра-

Рис. 1. Результати констатувального експерименту:

АБД – опитувальник Т. М. Ахенбаха для батьків – делінквентна поведінка, АБПС – порушення соціалізації, АБПВП – показник внутрішніх проблем, АБПВЗ – показник зовнішніх проблем; АВД – опитувальник Т. М. Ахенбаха для вчителя – делінквентна поведінка, АВПС – порушення соціалізації, АВПВП – показник внутрішніх проблем, АВПЗП – показник зовнішніх проблем; БДІА – опитувальник Басса – Даркі – індекс агресивності, БДІВ – індекс ворожості; КССА – карта спостережень (Д. Стотт) – асоціальність.

їни, де запроваджено військовий стан, проявляється у 29%, а в підлітків, які проживають у Німеччині, – 10%, що також підтверджує гіпотезу дослідження.

Аналізуючи результати, ми можемо зафіксувати, що всі показники використаних нами методики для прояву психологічних передумов формування девіантної поведінки за рівнем відсотків є вищими в 1-й групі підлітків, які перебувають на території України, на відміну від підлітків 2-ї групи, які перебувають в евакуації. Отже, ми можемо зробити висновки, що наша гіпотеза підтвердилася.

Зазначимо, що корекція девіантної поведінки є соціально-педагогічним і психологічним комплексом взаємопов'язаних, взаємозумовлених операцій і процедур, спрямованих на регуляцію мотивацій, ціннісних орієнтацій, установок та поведінку особистості, а через неї – на систему різних внутрішніх спонукань, що регулюють і коригують особистісні якості, які характеризують ставлення до соціальних дій та вчинків. Потрібно пам'ятати, що підлітковий вік – період формування, моральних принципів, фізичної активності, емоційної сфери підлітків. У свідомості підлітків відбуваються важливі зміни в розумовій активності, орієнтації особистісних цінностей, у поглядах на вимоги дорослих і стосунки з однолітками. У цьому віці найчастіше загострюються міжособистісні конфлікти в системі «підліток – дорослий». У встановленні агресивності підлітків важливу роль відіграло суспільне середовище, але немало «важили» стосунки з батьками, братами, сестрами, а також міжособистісні стосунки в школі та в референтній групі однолітків.

За результатами методики Басса – Даркі, яка була впроваджена в нашій роботі серед підлітків, ми виявили, що співвідношення індексу агресивності й індексу ворожості в підлітків різні. Агресивність має кількісну та якісну характеристики. Як і будь-яка інша властивість, ступінь виразності її різна: від майже повної відсутності до граничного рівня розвитку. Слід зазначити, що певний її ступінь має бути в кожного підлітка. Відсутність агресивності призводить до конформності та пасивності. Навпаки, надмірний розвиток агресивності може характеризувати підлітків загалом як конфліктних. У подальшому цей факт ми долучили до корекційної роботи з агресією.

Карта спостережень Д. Стотта дала нам розуміння, що дійсно асоціальність дуже часто вважають найсерйознішою з проблем, оскільки вона пов'язана зі схильністю до агресивної поведінки, зневагою до почуттів інших людей і повною невідповідністю дійсним соціальним нормам. Підлітків, які мають асоціальну особистість, їхнє оточення точно не вважає доброзичливими. До таких підлітків

ставлення характеризується емоційною холодністю і практично нульовою емпатією чи співчуттям. Ці важливі результати спостережень, зафіксовані у двох групах нашого дослідження, ми занесли до корекційної програми.

Використовуючи опитувальник Т. М. Ахенбаха для батьків і вчителів, який дав нам змогу виявити особливості поведінки підлітків, із важливого зазначили, що також виявлено високий рівень схильності до девіантної поведінки в підлітків, які перебувають на території України. Проводячи діагностику схильності до девіантної поведінки, ми отримали високі показники за результатами дослідження тому, що в багатьох підлітків сформована модель соціально обумовленої поведінки. В основі будь-якої соціальної моделі поведінки підлітків лежить «викарбувана» в їх особистісній структурі соціальна дія, яка по своїй суті є складним структурним процесом соціальної спрямованості особистості. Соціальна дія переходить у стійку соціальну модель поведінки підлітків під час багаторазового повторення, забезпечуючи при цьому «передачу» соціальної дії наступним поколінням як ефективної моделі вирішення соціальних проблем. Розроблений спосіб оцінки ступеня соціально-психологічної дезадаптації внаслідок вираженої девіантної поведінки у підлітків дає змогу не тільки об'єктно візуалізувати картину поведінкової дезадаптації, але й подивитися, які з видів поведінки порушені.

Як же допомогти таким підліткам впоратися з проявами девіантної поведінки? Це серйозна проблема, і тут потрібне комплексне рішення, яке полягає у створенні сприятливого навчального середовища для підлітків, де вони можуть вільно обговорювати свої проблеми та думки, а також отримувати підтримку від однолітків, батьків і фахівців. Перспективами дослідження вбачається надання практичних рекомендацій щодо покращення психосоціальної ситуації цієї групи молоді, розроблення програм розвитку позитивних ресурсів і розвитку саморегуляції, що може сприяти формуванню стійких позитивних звичок та здатності ефективно керувати своєю поведінкою. Варто продовжувати роботу над цією темою та аналізувати довгостроковий вплив корекційних програм для досягнення ще кращих результатів у запобіганні й корекції девіантної поведінки серед підлітків, враховуючи політичну ситуацію в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінник Н. Д., Коленко В. В. Особливості девіантної поведінки підлітків під час воєнного стану: експериментальний аспект : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 22 вересня 2023 р. Тернопіль :

ТОКІППО, 2023. С. 33–38 URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46898/> (дата звернення 26.01.2024).

2. Делінквентність. Юридична енциклопедія: у 6 т. / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2. 744 с.

3. Зінченко С. М. Медична психологія : навчальний посібник. Київ : КІСКЗ, 2009. 341 с.

4. Карта спостережень Д. Стотта. Режим доступу: URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01003c11-fdf4-d0c.html> (дата звернення 22.01.2024).

5. Міщик Л. І., Білоусова З. Г. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків. Запоріжжя : ЗДУ, 2003. 108 с.

6. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки : навчальний посібник. Київ : Видавничо-по-

ліграфічний центр «Київський університет», 2002. 308 с.

7. Опитувальник Басса – Даркі (Buss-Durkey Inventory) URL: https://stud.com.ua/82700/psihologiya/opituvальnik_bassa_darki (дата звернення 15.08.2023).

8. Опитувальник Т. М. Ахенбаха. Режим доступу: URL: http://ni.biz.ua/7/7_11/7_117091_oprosniki-t-m-ahenbaha-dlya-uchiteley.html (дата звернення 22.01.2024).

9. J. Reykowski *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. 266 s.

10. Thorsten Sellin: *Culture Conflict and Crime*. In: *American Journal of Sociology*. Bd. 44, Nr. 1, Juli 1938, S. 97–103, JSTOR:2768125.